

УДК 930.253:[341.384:27-526.62(477)]

С. І. КОТ*

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ФАКТОР ІДЕНТИФІКАЦІЇ
І ПОВЕРНЕННЯ ВТРАЧЕНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
(на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського
Золотоверхого собору в м. Києві)**

Розглянуто значення дослідження архівних документів у заходах із повернення в Україну мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві.

Ключові слова: архіви; мозаїки; фрески; Михайлівський Золотоверхий собор; повернення; реституція.

Протягом останнього часу у міжнародному культурному та науковому житті все більшого поширення набувають питання ідентифікації втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин культурних цінностей, дослідження їх походження в контексті заходів із їх повернення і реституції. Актуальною ця тема є і для України. Як засвідчує досвід проведення таких робіт, ключову роль у вивченні долі втрачених пам'яток культури відіграють архівні документи. Переконливим підтвердженням цьому є приклад боротьби України за повернення з Росії втрачених мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві¹.

Питання повернення в Україну втрачених мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві набуло розголосу вже з проголошенням незалежності України, і стало частиною вимог повернення культурних цінностей з Росії, які в середині 90-х років ХХ ст. набули широкого суспільного резонансу. Проте ні офіційні звернення урядовців, ні пікети громадськості не мали жодних практичних наслідків. Росія «не бачила» цієї проблеми і відмовлялася визнати її існування.

Стало зрозумілим, що для досягнення результатів слід обрати інший шлях, що має ґрунтуватися на конкретних документах та правових нормах, які б переконливо доводили права України на повернення та реституцію цих пам'яток. Крім того, треба було чітко з'ясувати: а, власне, які, де і скільки «михайлівських реліквій» перебувають на

---

* *Кот Сергій Іванович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу історії України другої половини ХХ століття; керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України; керівник неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей»; голова Правління Фондації імені Олега Ольжича.

території Російської Федерації, і за яких обставин вони туди потрапили.

Станом на той час було відомо лише про 4 з них – мозаїку «Дмитро Солунський», 2 фрески та шиферну плиту, які були передані в 1938 р. на виставку до 750-річчя «Слова о полку Ігоревім» до Третьяковської галереї² і не повернулися в Україну. В процесі кількарічних досліджень групі науковців під керівництвом автора цієї статті вдалося з'ясувати, що в музеях Москви, Петербурга та Новгорода перебуває щонайменше 26 оригінальних пам'яток XII ст. зі стін Собору. Виникло логічне запитання: звідки в Росії взялися понад два десятка інших реліквій?

Ситуація значно ускладнювалася тим, що Міністерство культури Російської Федерації, дирекції і відділи фондів найбільших російських музеїв категорично відкидали будь-яку інформацію про перебування в Росії пам'яток зі стін колишнього Михайлівського собору, зокрема заявлялося, що це не «михайлівські» пам'ятки і взагалі вони не з Києва (називався навіть Чернігів і Троїцько-Іллінський монастир). А Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі в пошуках додаткових аргументів на свою користь провів спеціальні фізико-хімічні аналізи фактури наявних у нього фресок, щодо яких були висунуті вимоги України.

За таких обставин головну роль у проведенні безумовної ідентифікації та встановленні походження виявлених в музеях Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору відіграло дослідження архівних документів. Ця робота потребувала багаторічної праці та залучення різноманітних джерел. Зокрема, були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ і Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України; архіви Національного художнього музею України, Національного заповідника «Софія Київська», Київського музею російського мистецтва (тепер – Національний музей «Київська картинна галерея»), Інституту археології України НАН України. Окрім того, позитивний результат досліджень не був би можливий без праці науковців і експертів у російських архівах та музеях. Слід відзначити, що за досягнутими домовленостями, українські фахівці мали змогу працювати з фондами Російського державного архіву літератури і мистецтва (м. Москва), Державної Третьяковської галереї (м. Москва), Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург), Державного Російського музею (м. Санкт-Петербург), Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (м. Новгород).

У процесі дослідження архівних документів було вирішено такі завдання: встановлено і проаналізовано факти виявлення і описів мозаїк і фресок на стінах Михайлівського Золотоверхого собору у різних історичні періоди та складено їх перелік; опрацьовано документи,

пов'язані із руйнуванням собору в 30-х роках ХХ ст. та переліки зафіксованих тоді пам'яток мистецтва; встановлено обставини демонтажу зі стін собору мозаїк і фресок та їх переміщення до місць зберігання і реставрації; опрацьовано документи, пов'язані з міжмузейною передачею демонтованих мозаїк і фресок на зберігання і експонування протягом 30-х – поч. 40-х років ХХ ст.; виявлено корпус документів, пов'язаних із першими переміщеннями низки мозаїк та фресок до Москви в цей період та їх подальше часткове переміщення до Ленінграда; складено реєстри мозаїк та фресок, які перебували в Києві станом на 1941 р.; виявлено німецькі документи щодо вивезення мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору з Кисва і встановлено маршрут вивезення; виявлено і опрацьовано американські документи на віднайдені на території Німеччини мозаїки та фрески; отримано американські документи зі списками переданих до СРСР культурних цінностей, в яких фігурують вказані мозаїки та фрески; виявлено і опрацьовано документи щодо відправки з Берліна до Києва частини мозаїк та фресок, а також щодо відправки іншої їх частини до м. Павловськ, а звідти до Новгороду; опрацьовано документи щодо передачі частини мозаїк та фресок з Новгороду до Державного Ермітажу та Російського музею у Ленінграді. Таким чином, на підставі виявлених архівних документів вдалося прослідкувати увесь рух демонтованих зі стін собору мозаїк і фресок у довоєнні роки, під час війни та в повоєнний період. Відповідно була проведена повна наскрізна ідентифікація і атрибуція кожного об'єкта, на який претендувала Україна.

Проведені розшуки дали такі результати: 1936 р. – перша втрата: за нез'ясованих обставин вивезено 3 пам'ятки (2 мозаїки та фреска); 1938 р. – на виставку до Москви вивезено з метою тимчасового експонування і не повернуто 5 пам'яток (додатково до згаданих вище знайдено підтвердження ще на одну мозаїку); 1943–1947 рр. – вивезено до Німеччини, повернуто до СРСР і передано не українським, а російським музеям 18 предметів.

Матеріали досліджень були оформлені в реституційні вимоги за міжнародними стандартами і передані до уряду України, який звернувся з офіційним клопотанням про повернення михайлівської спадщини з Росії. Вивчивши їх, російські фахівці змушені були визнати – підстава для розгляду є, хоч до цього часу навіть саме існування проблеми повернення культурних цінностей в двосторонніх стосунках категорично заперечувалося російською стороною.

У грудні 1998 р. розпочалися офіційні українсько-російські переговори щодо повернення в Україну пам'яток Михайлівського Золотоверхого собору ХІІ ст., які нині перебувають на території Росії³. Передбачалося, що в рамках трьох робочих засідань, які мали відбутися ще до осені 1999 р., будуть підготовлені узгоджені експертні висновки

українських та російських фахівців як підстава для ухвалення урядових рішень. Але перше засідання пройшло під знаком жорсткого протистояння сторін, які не бажали поступатися своїми позиціями. Жодних конкретних висновків ухвалено не було. Позитивним підсумком дискусії стали задеклароване бажання спільно розібратися в долі мистецької спадщини собору та вироблені принципи роботи експертів із правом їх доступу до музейних фондів.

Далі в переговорному процесі запала майже річна пауза, під час якої виникла пікантна ситуація у зв'язку з поширенням в Україні офіційної інформації про передачу частини михайлівських реліквій восени 1999 р. з нагоди днів російської культури в Україні, але цього не відбулося. Адже дискусія набула характеру боротьби за кожен окремих предмет, право на повернення якого треба було доводити архівними документами. Лише на другому засіданні експертних груп у жовтні 1999 р. спільним протоколом було підтверджено право України на повернення перших чотирьох орнаментальних фресок із фондів Державного Ермітажу у Петербурзі. Однак процес їх передачі затягся майже на півтора року – російська сторона посилювала відсутність прецеденту та виробленої процедури. Нарешті, не без очевидного впливу політичної кон'юнктури, історична справедливість та добра воля все ж здобули переконливу перемогу. Повернення у лютому 2001 р. чотирьох фресок з Державного Ермітажу у Петербурзі стало першим результатом українсько-російських переговорів на шляху до Києва реліквій Михайлівського Золотоверхого собору.

Однак подальші переговори щодо реституції в Україну михайлівських реліквій наразилися на значні труднощі, пов'язані з кардинальними розходженнями позицій сторін. Справа почала затягатися. Лише у 2003 р. відбулося наступне засідання комісії експертів, яке проходило в Державному Ермітажі. Воно також було успішним для українських експертів, які довели право України на беззастережне повернення ще семи фрагментів фресок XII ст. зі стін Михайлівського Золотоверхого собору. У 2004 р. вони також були передані в Україну. Таким чином, у той період загалом вдалося повернути в Україну 11 фресок зі стін собору.

На жаль, це був поки що останній акт передачі реліквій Михайлівського Золотоверхого собору в Україну. З того моменту переговорний процес був зупинений. Жодних засідань комісії експертів не відбувалося. І на території Російської Федерації дотепер ще перебуває значна кількість мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які мають повернутися до України. Досягти спільного рішення щодо цих пам'яток буде складно. Адже, крім суто музейної цінності, мова йде про право на «київську спадщину». А будь-які дискусії на цю тему болоче сприймаються російськими політиками і діячами культури. Проте

незаперечні факти та історична справедливість є вагомими аргументами України, які дозволяють їм оптимістично дивитися на перспективу переговорів. Головне – бажання, політична воля і віра в свої сили.

---

¹ Детальніше див.: *Кот С., Коренюк Ю., Себта Т.* Привласнення і реституція // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. XXVI–XXVIII

² Детальніше див.: *Кот С., Коренюк Ю.* Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. Ч. 2. С. 2–19.

³ Детальніше див.: *Кот С.* До питання про мистецьку спадщину Михайлівського Золотоверхого собору в музеях Росії // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. Вип. 8. Київ, 1999. С. 29–36; *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–82.

In article describes a significance of research of archival documents for return and restitution of mosaics and frescoes of Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv.

Key words: archives; mosaics; frescoes; Michael's Golden-Domed Cathedral, return, restitution.